

חינוך, השכלה מקצועית והתמודדות אישית – דרכן המפותלת של נשים לשדה העבודה בארץ ישראל מבט היסטורי: 1854–1948

מרגלית שילה

מבוא

פלורה רנדגר, רווקה יהודייה בת 32 מטרייסט, איטליה, עלתה בהתרגשות על סיפון אנייה ששמה פניה לעבר ארץ ישראל. זה היה בשנת 1856. ביומנה הסבירה את תכלית נסיעתה בבהירות: "לייסד [שם] בית ספר לבנות: בית ספר שילמדו בו גם דת ומוסר וקיום מצוות, וגם השכלה יסודית, קרוא וכתוב ושפות אירופיות, וכן יחנכו בו לעבודת כפיים"¹. הצעירה מאיטליה ביקשה לא רק להיטיב את מצב הבנות היהודיות הצעירות בעיר הקודש אלא יותר מכך: "להפיץ בקרב אחינו הנדכאים את האורה הקדושה של הדעת: של דעת מתונה וחיובית, בלי גוזמאות וסטיות"². רנדגר סברה, כמו רבים אחרים, כי הקניית דעת לבנות תשפיע השפעה חיובית על החברה בכללותה. היא, שהצרה על כי השכלתה אינה מגוונת ומעמיקה כפי שאיוותה נפשה, ביקשה להרחיב את העשייה הנשית המתמקדת בבית ובילדים לעבר פעילות ציבורית ולהעניק חינוך לנוער.³

כיצד צמחה יזמה יוצאת דופן זו של פלורה רנדגר? הצעירה האיטלקית ברוכת הכישרונות גדלה בבית תורני משכיל, שבו לימדה אביה. בהיותה בת 24 סייעה לו עם אחותה לייסד בית ספר לבנות במחוז מגוריה מתוך רצון להשכיל את בנות ציון, ושלוש שנים לאחר מכן הוכיחה בפומבי את ידיעותיה במקורות היהדות בפרסמה תרגום איטלקי להגדה של פסח. פלורה האמיצה והנחושה הייתה בעלת ידע נדיר בשפה העברית, יכולת הוראה, ומעל לכול היא חשה אהבה עזה לעמה ולארצה, ורצון להפיץ "חינוך דתי התואם את השכל", לשלב אמונה ודעת.⁴ כל אלו סייעו בעדה לקיים את

1. קארפי ורינות, יומן מסעות, עמ' 123.

2. שם.

3. ארביב, פלורה רנדגר, עמ' 161.

4. שם, עמ' 162.

נדרה – לעלות לארץ ישראל. ואולם עקב היעדר תמיכה כספית מומש בעת ההיא חזונה – לחנך את בנות ירושלים – לא בידה אלא בידי אחרים. התכנית לייסד בית ספר לנערות בירושלים באמצע המאה ה-19 צמחה למראה הרוחות החדשות שפעמו בעולם המערבי והביאו לייסוד מוסדות חינוך ציבוריים לכול⁵, גם לנערות.⁶ עד לעת ההיא נודעה החברה היהודית ככל אתר בהקפדתה המיוחדת להשכיל את בניה הזכרים, אך לא ראתה בחינוך נערות יעד חיוני. על פי המסורת היהודית, האב חייב לפעול לתלמודם של בניו הזכרים בלבד, ובלשון חכמים: "ולמדתם אותם את בניכם" – בניכם ולא בנותיכם, דברי רבי יוסי בן עקיבה" (ספרי דברים, פסקה מו). בניגוד לחברה הלא-יהודית, החברה היהודית הצטיינה לאורך ההיסטוריה בכל הנוגע להקניית קריאה וכתובה לילדיה הזכרים, ורמת האוריינות בקרב גברים יהודים הייתה בלא אח ורע בחברה הסובבת. לעומת זאת רק חלק קטן מהבנות זכה ללמוד קרוא וכתוב, ורק ליחידות היה ידע במקורות העבריים.⁷ האבות – ולעתים גם האימהות – הם שהקפידו ללמדן, אך חינוכן נותר בתחום הבית בלבד. היעדר מוסדות חינוך לנערות והיעדר השכלה לנשים היו הגורמים המרכזיים שהבטיחו את נחיתותן החברתית ואת נוכחותן בזירה הביתית בלבד.

סיפורה של פלורה רנדגר מציג כמה מקווי המתאר בדרך של נשים מהזירה הפרטית לציבורית: השכלה כתשתית חיונית, יזמה נשית, אומץ, נחישות, אימוץ אסטרטגיות של הסתגלות ומאבק ותמיכה כלכלית גברית כדי לקדם את היעד. בדבריי אלו ברצוני להציג כמה מההיבטים הבולטים הנצפים במסלול זה החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 ועד קום המדינה. בתחילה אשרטט בתמציתיות את ייסוד בית הספר הראשון לבנות יהודיות בארץ ישראל, אגע מעט במוסדות העבריים הראשונים להכשרה מקצועית של נשים – בחקלאות ובסיעוד – ואבחן את חדירתן המפותלת של נשים לענפי העבודה למיניהם: הוראה וגננות, רפואה, מיילדות, עריכת דין ופוליטיקה. ארון מכשולים שעלו, בהישגים שהושגו ובמחירים ששולמו.

צמיחת מוסדות חינוך ראשונים לבנות יהודיות בארץ ישראל

בעקבות התפשטות הנאורות, ועמה הלכי רוח דמוקרטיים, התרחשה במהלך המאה ה-18 בחברה האירופאית שאינה יהודית תפנית חינוכית של ממש. ברבות ממדינות אירופה ובארצות הברית קמו מוסדות חינוך ציבוריים לבנים, ולצדם – באטיות מה – גם מוסדות חינוך לבנות. מהלכים אלו השפיעו גם על אורחות החברה היהודית.⁸ בקהילות יהודיות במערב אירופה החלו רבנים ואישי ציבור יהודים לייסד בתי ספר ראשונים

5. אלביסטי, פמיניזציה, עמ' 253-263; אלבוים-דרור, החינוך העברי, עמ' 44-47.

6. שילה, נסיכה או שבוייה, עמ' 179-205.

7. שילה, הקול הנשי, עמ' 14-17.

8. פיינר, פרוגרמות חינוכיות.

לבנות,⁹ והן למדו בהם פרקים בתולדות התרבות היהודית ומלאכת יד, כדוגמת בית הספר שייסדו פלורה רנדגר, אביה ואחותה. ראוי לציין כי תכנית הלימודים שהוצעה לבנות יהודיות הייתה שונה מזו שהוצעה לבנים היהודים, שעיקר לימודם ב'חדרים' היה תורה שבעל פה, התחום היוקרתי ביותר – שנועד למגזר הגברי בלבד.

חידוש זה, מתן השכלה לבנות, יובא עד מהרה גם לארץ ישראל. בשנת 1854 (שנתיים לפני שפלורה רנדגר שמה פעמיה לעבר הארץ), נוסד בירושלים בית הספר הראשון לבנות יהודיות.¹⁰ בעת ההיא התגוררה בעיר הקודש הקהילה היהודית הגדולה והחשובה ביותר בארץ, שמנתה פחות מששת אלפים נפש.¹¹ יהודי ירושלים נשענו על תרומות כספי 'החלוקה' ששלחו אליהם בני התפוצות, וחיו בעוני מחפיר. גם מצב התברואה והבריאות בעיר היה בכי רע, ועיר הקודש נעדרה מוסדות בריאות מודרניים. לעומת זאת הייתה בה מערכת חינוכית ציבורית לבנים שנתפסה כמפוארת ביותר.¹² לאשכנזים, שהחלו לימודיהם מגיל שלוש, נועד תלמוד התורה 'עץ חיים', ואילו לעדה הספרדית נועדה מערכת 'חדרים' נפרדת. החברה הירושלמית הייתה קנאית ביותר בכל הנוגע לשמירת אורחות חייה הייחודיים, ועמדה על כי הגברים האשכנזים יקדישו חייהם לתלמוד תורה ויימנעו מכל עיסוק אחר. למראה התפיסה בדבר מעמדם הגבוה של הבנים לעומת מעמדן הנחות של הבנות, רווחה בעיר הקודש סובלנות לחידוש זה, שנועד לבנות בלבד. באופן פרדוקסלי, מאחר שנשים נחשבו לבעלות מעמד נחות, החברה ניאתה לאפשר להן בלבד השכלה שאינה אלא עיסוק של חולין; ובלשון החוקרת איריס פרוש זה היה "יתרונה של שוליות".¹³

ליזמה זו, ייסוד בית ספר מיוחד לנערות יהודיות בירושלים, היו שלושה מאפיינים בולטים: יזם אותה יהודי שלא התגורר בארץ ישראל, והוא גם מימנה; היא צמחה ככל הנראה על רקע מענה ליזמה מיסיונרית מוקדמת (בית הספר לנערות של מיס קופר, שנוסד בעיר הקודש בשנת 1848);¹⁴ היא נתפסה כאמצעי לקידום הקהילה כולה. המייסד היה יעקב ג'יימס רוטשילד, הבנקאי העשיר מפריז שנודע לימים גם כאביו של הנדיב הידוע. רוטשילד ביקש לקדם את קהילת יהודי ירושלים, והקים בה בעת ובעונה אחת שני מוסדות חדשים: בית חולים מודרני ראשון בעבור יהודי העיר ובית ספר ראשון בעבור בנותיה.¹⁵

9. בית הספר הראשון לבנות יהודיות נוסד בגרמניה בשנת 1876. ראו אליאב, ארץ ישראל, עמ' 271-279; שילה, נסיכה או שבויה, עמ' 179-185.

10. שילה, שם.

11. כלל האוכלוסייה היהודית בארץ מנתה בעת ההיא 10,000 נפש, ראו אליאב, החינוך היהודי, עמ' 498.

12. שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 287.

13. פרוש, נשים קוראות.

14. מלמן, מזרחיות, עמ' 184-187.

15. אליאב, ארץ ישראל, עמ' 193-195.

בית הספר, שנודע בשמו 'אוולינה דה רוטשילד',¹⁶ היה בשנותיו הראשונות מוסד דל שחסו בצלו עשרות מועטות של נערות, רובן ספרדיות, שרכשו מעט ידע בקריאה ובכתיבה ומעט מיומנויות תפירה. עם זאת ככל הנראה פקחה הטעימה מעץ הדעת את עיני המוכשרות שבהן. מעל דפי העיתון העברי 'החבצלת' שיצא לאור בשנת 1878 בירושלים מובא בהרחבה נאום התלמידה המצטיינת, בוליסה אנג'ל, שנשאה בטקס פומבי בבית הספר.¹⁷ בוליסה, שלמדה את סיפור בריאת אדם וחווה, התריסה כנגד התפיסה שאף על פי שנבראו יחד, 'זכר ונקבה בראם', מלאכת הגבר נחשבת עליונה על מלאכת האישה, ופחיתות זו פוגעת קשות בנפשה: "האשה על כי הושפל מצבה, תברך שעשני כרצונו בנפש עצבה".¹⁸ מדבריה עולה כי הקניית ההשכלה פקחה את עיני בנות ירושלים והביאה למודעותן את דבר מעמדן הנחות. בוליסה אנג'ל סיימה את נאומה בפנייה אל משפחת רוטשילד ואל אישים אחרים בבקשה כי ימשיכו את עשייתם למען חינוך בנות ירושלים, והביעה תקוותה כי ההשכלה תפקח את עיני הנשים וכי ייפתחו לפנייהן אופקים חדשים.

בעוד חינוך הבנות בירושלים התקדם באטיות, עקב בצד אגודל, מהפכה חינוכית דרמטית החלה להתרחש בארץ ישראל מיד לאחר בוא אנשי העלייה הראשונה (1882).¹⁹ זמן קצר לאחר ייסוד מושבותיהם הוקמה בהן מערכת חינוכית חדשה שישבו בה בנים לצד בנות, למדו עברית בעברית והורו בה לימודי קודש ולימודי חול. מערכת זו תרמה רבות גם להתפשטות הדיבור העברי. אף על פי שחינוך הנערות היה כמעט זהה לחינוך הנערים, המורים ומנהיגי המהפכה החינוכית בארץ הדגישו כי בהעניקת השכלה לבנות אין הם רואים יעד בפני עצמו אלא אמצעי חיוני ביותר להכשירן ליעדן – אימהות ומחנכות הדור הבא.²⁰ ההוגה הנודע 'אחד העם' (אשר גינצברג), שביקר בארץ ישראל בסוף המאה ה-19 ובחן בהעמקה רבה את בתי הספר ביפו, הצהיר כי חינוך הבנות יקר לו יותר מחינוך הבנים, מאחר שבידי הבנות העבריות מופקד עיצוב אופיו של הדור הבא: "שיהיו אימהות עבריות משכילות שיחפצו לחנך בניהן בדרך הרצויה לנו ושידעו איך להוציא חפצן לפועל".²¹ נשים נתפסו כ'מאפשרות' המיטביות, כמי שקידומן מבטיח את קידום הגברים ואת עיצוב החברה העברית בכללותה. ובלשונו של אליעזר בן יהודה, שבשנת 1902 מנה את כל הבנות דוברות העברית בארץ והכריז: "המדברות עברית! הן הן הרכוש האמתי שלנו כעת".²²

16. את השם 'אוולינה דה רוטשילד' נתן למוסד בשנת 1868 ליונל רוטשילד מלונדון. ראו שילה, נסיכה או שבוייה, עמ' 182.

17. שילה, שם, עמ' 188-189.

18. החבצלת, ב' ניסן תרל"ח (4 באפריל 1878).

19. ולק, החינוך הלאומי; אלבוים-דרור, החינוך העברי.

20. על תחושת הבנות למראה פתיחת בית הספר בעבורן ראו שילה, מבט מגרדי.

21. אחד העם, כל כתיבי, עמ' רט.

22. א' בן יהודה, "רכושנו", השקפה, כ"ג באייר תרס"ב, מובא בתוך אליאב, העלייה הראשונה, עמ' 378.

הכשרה מקצועית לנשים: חקלאות וסיעוד

בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 נפתחו באירופה שערי ההשכלה הגבוהה בפני נשים. לאחר שהשלימו את חוק לימודיהן יחידות מהבוגרות שהייתה בהן כמיהה לציין, שמו פניהן לארץ. עם העולות נמנו מורות, גננות, רופאות, מיילדות, אחיות ועוד,²³ ולצדן היו גם צעירות ארץ ישראליות שבבקשן לרכוש מקצוע ולהשתלם נסעו ללמוד באירופה, ולאחר שהשיגו את יעדן שבו לבתיהן ותרמו תרומה של ממש לארצן הישנה-חדשה במלאן תפקידים מקצועיים נדרשים.²⁴

בעשור שקדם למלחמת העולם הראשונה קמו גם בארץ מוסדות להכשרה מקצועית, ומקצתם נועדו לנשים. הסמינר הראשון למורות וגננות על שם לוינסקי נוסד ביפו בשנת 1912, כמענה לבית המדרש למורים שנוסד בירושלים בשנת 1904.²⁵ בעיר הקודש נוסד בשנת 1906 בית הספר לאמנות 'בצלאל', ושעריו נפתחו בפני צעירים וצעירות.²⁶ בשנת 1911 נוסדה בכנרת חוות הכשרה לפועלות, והיא סללה את דרכן של הנערות לתחום מקצועי חדש בתכלית – החקלאות.²⁷

עם ראשית ההתיישבות היהודית בארץ נתפסה עבודת האדמה כמקצוע היוקרתי והמשמעותי ביותר לכלכלת היישוב וכאמצעי הראשון במעלה להשתלטות יהודית על ארץ ישראל.²⁸ העיסוק בעבודת החקלאות נתפס כעיסוק גברי מהמעלה הראשונה, מאחר שהצריך בדרך כלל כושר גופני רב. היוקרה שאפפה את עבודת האדמה והכושר הגופני שנדרש כדי לבצעה האדירו את הגבריות ואת החקלאות, ונשות היישוב הודרו מהם. ואולם בעשור שקדם למלחמת העולם הראשונה, עשור המכונה בהיסטוריוגרפיה 'העלייה השנייה', ביקשו כ-200 נערות צעירות נועזות, שרוכזו על ארצה בגפן, לממש את רצונן לעסוק בעבודת האדמה ולהשתוות לגברים ככול.²⁹ העבודה החקלאית שהזדמנה להן ולצעירים שהגיעו ארצה בלא הכשרה מקצועית ובלי כל הון עצמי, הייתה עבודה שכירה במושבות. האיכרים שיוועו לידיים עובדות, אך העדיפו את הפועל והפועלת הערבים – שהיו זולים ומיומנים יותר. ואף על פי כן אט-אט כבשו הבחורים הצעירים את העבודה והוכיחו ככל האפשר את יתרונותיהם על פני מתחריהם,³⁰ אולם דלתות המעסיקים נסגרו בפני הנשים הצעירות. האיכרים לא הכירו ביכולותיהן, ויתר על כן הם סברו שעבודה משותפת של גברים ונשים פוגעת באורחות הצניעות

23. שילה, לדמותה של האישה.

24. ראו לדוגמה את סיפורה של דינה פפירמייסטר אצל שמעוני, עשר שנים.

25. מדרשי, סמינר לוינסקי.

26. עפרת-פרידלנדר, שנות השגשוג.

27. שילה, חוות הפועלות.

28. שילה, ניסיונות בהתיישבות, עמ' 109-111.

29. שם.

30. סמילנסקי, פועלים עבריים או ערביים, עמ' 71-79; 260-268; 462-469.

המקובלים עליהם.³¹ גם חוות ההכשרה החקלאיות שייסד בשנים 1908–1910 נציג התנועה הציונית במשרד הארץ ישראלי בעבור הבחורים, סגרו שעריהן בפני הנערות, והעבודה היחידה שהוצעה להן הייתה בישול במטבחי הפועלים.³²

פתרון 'שאלת הפועלת' בא לעולם בזכות יזמה נשית ובסיוע ארגון הנשים הציוניות שנוסד בגרמניה וניאות לעזור. הר"ר חנה מייזל, האגרונומית הראשונה שעלתה ארצה, ייסדה בכנרת בשנת 1911 חוות הכשרה מיוחדת לעלמות, ובה הן הוכשרו לעסוק בענפי חקלאות שהוכרו כהולמים את כישוריהן: גן ירק, משתלה, רפת ולול.³³ בוגרות החווה המצטיינות נשלחו לעתים להשתלמות נוספת בבתי ספר מקצועיים לחקלאות באירופה. העלמות שקיבלו את הכשרתן החקלאית בחווה בכנרת הונצחו לא אחת בצילומים שתיעדו את עבודתן בשדות. הן סברו כי ביכולתן להתמודד עם עבודת האדמה המפרכת, וכי על היישוב לאמץ את עקרון שוויון הנשים. השכלה, התמקצעות וסיוע של נשים לנשים אכן פתחו בפני החלוצות את דרכן למחוז חדש – עבודה חקלאית. עם זאת ראוי להדגיש כי כניסתן למחוז זה התאפשרה בזכות יצירת ענפי חקלאות המיוחדים להן – מעין 'עזרת נשים' נפרדת בעבורן.

סיפור ייסוד בית הספר הראשון לסיעוד בארץ בשנת 1918 בירושלים מדגים סוגיה אחרת: עד כמה ראוי להעמיק את הידע המקצועי של נשים העוסקות במקצוע טיפולי? בדומה לחוות ההכשרה החקלאית שיזמה חנה מייזל, גם את הקמת בית הספר לסיעוד יזמה אישה – הנרייטה סאלד, שהייתה יו"ר ארגון 'נשות הדסה', ארגון הנשים שמימן את בית הספר לסיעוד.³⁴ השיחה על מטרות בית הספר מייצג את הבעייתיות הייחודית שרווחה בכל הנוגע להתמקצעות נשים בתחומים שהיו נתונים בידי נשים באופן מסורתי. השאלה שניסרה בקרב המייסדים הייתה: האם ראוי כי נשים תוכשרנה למלא תפקידי סיוע בלבד, או שנכון להטיל על שכמיהן אחריות בכל הנוגע לטיפול הסיעודי בחולה? לסוגיה זו חשיבות רבה בכל הקשור לתכנית הלימודים העתידית של בית הספר לסיעוד.

אנשי 'הדסה', שהגיעו ארצה מיד לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, דגלו בהכשרה סיעודית מדעית מתקדמת ובהטלת אחריות טיפולית על האחיות. הם ראו בגישתם לא רק הישג מקצועי אלא גם הישג מגדרי – העלאת מעמד הנשים. לעומת זאת הדעה שרווחה בעת ההיא ביישוב הייתה כי יש להקנות לאחיות ידע מעשי בלבד, להימנע מלהקנות להן ידע רפואי תאורטי ולהשאיר את האחריות לחולה בידי הרופא. בגישה זו דגל גם ד"ר משה וולך, המנהל הנודע של בית החולים הוותיק בעיר, 'שערי צדק', שנוסד בראשית המאה ה-20 על ידי ארגון יהודי גרמני. וולך סרב לייסד לצד בית

31. אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים.

32. שילה, חוות הלימוד.

33. כרמל-חכים, שלהבת ירוקה.

34. ברטל, חמלה וידע, עמ' 37–38.

החולים שבהנהלתו מוסד להכשרה מקצועית של אחיות, וטען כי אין זה רצוי שאחיות תקבלנה ידע מעמיק שיקנה להן סמכות ועצמאות אלא יש לאפשר להן להעניק טיפול אימהי לחולים ולשמר את תלותן בהוראות הרופאים. הוא דבק בעמדה זו עד אמצע שנות השלושים של המאה ה-20, ונסוג ממנה רק בשל הצורך לקלוט נערות יהודיות שברחו מגרמניה, שבזכות לימודיהן בבית הספר החדש לסייעוד שנפתח לצד 'שערי צדק' קיבלו אשרת הגירה, שנועדה לסטודנטיות בלבד.³⁵ הצורך בהתמקצעות אכן הביא לשדרוג השכלת האחיות ואף לשדרוג מעמדן המקצועי.

כשנפתחו שערי האוניברסיטאות באירופה בפני נשים, היה חלקן של היהודיות שבאו בשעריהן הרבה מעבר לחלקן היחסי באוכלוסייה.³⁶ אין תמה אפוא שכאשר פתחה האוניברסיטה העברית את שעריה בהר הצופים בשנת 1925, השאלה בדבר קבלת נשים לא נידונה כלל – וסטודנטים וסטודנטיות נהרו אליה. ואולם שיעור הלומדות היה קטן בהרבה מאחוז הלומדים.³⁷ זאת ועוד, עם פתיחת המוסד מנו המרצים שהורו בו כמה עשרות בלבד, ואף לא אישה אחת הייתה בהם. מייסוד האוניברסיטה ועד היום חדירת נשים לעמדות הבכירות באקדמיה העברית היא אטית ביותר. אמנם כבר בשנות העשרים של המאה ה-20 ניכרו היטב הישגי מהפכת החינוך בקרב היישוב, אך בדרכן של נשים לשוק העבודה עדיין נערמו מכשולים מגוונים. תהליך חדירת נשות היישוב למקצועות מגוונים בזירה הציבורית היה מורכב, מפותל וארוך. אתחיל במסלול הקצר ו'הטבעי' ביותר שנפתח בפניהן, מסלול ההוראה והגננות.

חדירת נשים לעיסוק בחינוך והוראה – הרחבת הזירה הביתית

מערכת החינוך העברית בארץ קיבלה נשים בכרכה; הן השתלבו בה בקלות ובטבעיות לא רק כתלמידות אלא גם כמורות וגננות.³⁸ ההכרה בכישרונות נשים לעסוק בחינוך הייתה נחלת הכלל, והן זכו להכרה מקצועית ולשכר שווה בדרך כלל, בניגוד לקשיים שעמדו בפני נשים בארצות המערב ובניגוד לשכר הנמוך שהיה מקובל לשלם להן במוסדות חינוך באירופה.³⁹ בעוד בראשית ייסוד בתי הספר בארץ היה מספר המורות קטן, ככל הנוגע למערכת גני הילדים העבריים – שהראשון בהם נוסד בראשון לציון בשנת 1898 – נשים הן שהובילוהו וניהלוהו. גן הילדים, מוסד חינוכי מודרני שיזם פרדריך פרובל (Friedrich Frobel) באמצע המאה ה-19 בגרמניה, היה לממלכה נשית.⁴⁰ גני הילדים נתפסו כהמשך הזירה הביתית, והגן העברי הוכר כמוסד האחראי

35. מ' שילה, ריאיון עם שווסטר זלמה, 1971, המדור לתיעוד בעל פה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

36. פס-פרידנרייך, חינוך יהודי-נשי.

37. בן-אבות, סטודנטים, עמ' 312-313.

38. שילה, עובדת או חברה.

39. סינקלר-דקארד, תנועת הנשים, עמ' 258; בנקס, הפמיניזם לגוניו, עמ' 44.

40. סיטון, בין פמיניזם לצינונות.

יותר מכל מוסד אחר להתפשטות הדיבור העברי בארץ. בזיכרונותיה של איטה ילין, אשת המחנך הירושלמי הנודע דוד ילין, היא סיפרה כי הדיבור העברי חדר לביתה באמצעות ילדיה הצעירים, שביקרו בראשית המאה ה-20 בגנים דוברי עברית.⁴¹ ההכרה בחשיבותן הרבה של נשים לחינוך הילדים בארץ באה לידי ביטוי גם בהסתדרות המורים, האיגוד המקצועי הראשון בארץ. הוא קם בשנת 1903, ומורות וגננות היו חברות שוות זכויות בו מייסודו.⁴² החזון הלאומי – יצירת ישות עברית חדשה – מומש קודם כול במערכת החינוך, שנתפסה כטריטוריה הלאומית הראשונה.

המחנכות נתפסו גם בעיני עצמן כאימהות האומה, כאחראיות לדור הצעיר ולעיצובו. יהודית אייזנברג-הררי, אחת הגננות הראשונות בארץ, שבשלהי המאה ה-19 רכשה ניסיון בגן הילדים שליד בית הספר 'אוולינה דה רוטשילד' בירושלים,⁴³ הביעה זאת בזו הלשון: "ליהד שבע מאות בנות ירושלים ולנטוע בהן רגש לאומי, זה הוא השובה את לבי ביותר".⁴⁴ הררי ראתה בחינוך הדור הצעיר את ייעוד חייה: "גורל העם נתון תמיד בידי מוריו ומחנכיו. מלמדיו מדריכים אותו ומאצילים מרוחם עליו".⁴⁵ בהיותה בראשית דרכה, בעשור הראשון של מאה ה-20, הכריזה: "רוצה אני להוסיף דעת [...] רוצה אני להיות מורה לגדולים, לצאת אל ההמונים, לעבוד בעם, לעמוד ברשות עצמי ולפעול".⁴⁶ שתי הזירות, הפרטית והציבורית, התמזגו זו בזו במערכת החינוך. על התנגשות אפשרית בין הייעוד הציבורי – הוראה, ובין הייעוד הפרטי – אימהות, סיפרה הררי, ששימשה אחת המורות הראשונות ב'גימנסיה הרצליה'. מוסד חדשני זה, שנוסד בשנת 1905 ביפו על ידי זוג מורים – יהודה לייב ופניה מטמן כהן – הניף את דגל השוויון בין בנים ובנות.⁴⁷ הגימנסיה יישמה את העיקרון שכבר נקבע בבתי הספר העבריים העממיים שנוסדו בארץ, כי החינוך העברי מיועד לבנים ולבנות גם יחד. מטרת הגימנסיה הייתה להרחיב את השכלת התלמידים ולהעמיקה, ולהכינם לקראת לימודים גבוהים באוניברסיטאות באירופה.⁴⁸ רמת הלימודים הגבוהה בגימנסיה נודעה למרחוק, ומספר לא קטן מקרב המסיימים והמסיימות אכן פנה לעבר מוסדות להשכלה גבוהה באירופה.

בגימנסיה, שהכריזה על תפיסתה השוויונית, לימדו מורות לצד מורים. עם זאת היו מהמורות בדרכן של המורות. יהודית הררי סיפרה באוטוביוגרפיה שלה, 'בין הכרמים',

41. ילין, לצאצאי, עמ' 81.

42. ברשימת הנוכחות של הסתדרות המורים באספתה הראשונה בשנת 1903 מצוינים 36 מורים ו-11 מורות, ראו אצ"מ, K11/18/1.

43. שילה, פרטי כציבורי.

44. הררי, בין הכרמים, עמ' 77.

45. שם, עמ' 76.

46. שם, עמ' 65-66.

47. אלבוים-דרור, החינוך העברי, עמ' 242-247.

48. בן יהודה, הגימנסיה הרצליה, עמ' 5-69.

על הקושי שבשילוב אימהות והוראה. לדבריה, לפני שנישאה לידיד נעוריה, חיים הררי, קיוותה כי שניהם יחד יצעדו במסלול העבודה וההורות. זו הייתה גם תפיסתו של ידידה, שכתב לה מילים אלו: "יחד נשתלם בלימודים, איש על יד רעהו [...]. נחיה ונעבוד יחד".⁴⁹ ואולם יהודית תהתה כיצד תתמודד עם אתגר שילוב חיי משפחה ועבודה, והודתה במכתבה אליו: "מבטיחה אני לך להיות בעלת בית טובה, אשה מסורה, אבל על עבודתי ועל חיי הפעילים בחברה לא אוותר אפילו למענך ולמען אהבתך. מקוה אני שאמצא את הדרך, כיצד למלא חובתי גם למשפחתי וגם לציבור".⁵⁰ המכשול בדרכה הגיע ממקור לא צפוי; לאחר שנולד בנה היחיד היא נטשה את עבודתה בגימנסיה. בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה רווחה בארץ ובעולם התפיסה שאם לילדים קטנים אינה יכולה להתפנות כראוי ממחויבותה לילדיה, וכי אי-אפשר להתמסר בעת ובעונה אחת לבית ולהוראה. הררי הביעה את אכזבתה ואת תסכולה ממצבה בגלוי:

חבל שעזבה את מקצוע ההוראה האהוב עליה כל כך והיא מתמסרת רק לבית ולמטבח [...]. מדוע צריכים הנשואים לשנות את חיי האשה ולשעבדה בבית? מדוע ממשיך הגבר אחר הנשואים לחיות את חייו הרגילים ולמה צריכה האשה לוותר על כל היקר לה?⁵¹

הררי לא ויתרה; היא נלחמה על חזרתה לעבודה ולאחר זמן מה שבה והשתלבה בה. נחישותה ויזמתה החזירה ליעדה.

חדירת נשים לרפואה: ייחוד והשתלבות

כניסת נשים לרפואה המודרנית התרחשה בשלהי המאה ה-19 בתהליך מפותל, שהתרחש הן בעולם הן בארץ ישראל.⁵² הרופאות המדופלמות הראשונות הגיעו לארץ מאירופה במפנה המאה ה-19 ובעשור הראשון של המאה ה-20. מעקב אחרי קריירה של שתיים מהראשונות יציג לעינינו את הקשיים והאתגרים שניצבו בפניהן. הד"ר בת שבע יוניס-גוטמן, שראתה עצמה כחלוצה בכל הנוגע לטיפוח הרפואה בארץ ולהבטחת בריאות הדור העברי הצעיר, עלתה בשנת 1909.⁵³ יוניס-גוטמן השקיעה את כל מעייניה בשליחותה הרפואית; היא התיישבה בגדרה וקיבלה עליה את הטיפול באיכרים ובמשפחותיהם, ומשם עברה למושבות אחרות עד שלבסוף השתקעה בתל אביב. יוניס-גוטמן, כרופאות אחרות, התמקדה ברפואת נשים וברפואה ציבורית שעיקר עניינה רפואה מונעת – שני ענפי רפואה אלו נתפסו כענפים נשיים. עיסוקיה של

49. הררי, בין הכרמים, עמ' 146.

50. שם, עמ' 187.

51. שם, עמ' 208.

52. לוי ולוי, רופאיה, עמ' 54-57.

53. שחור-רובין, ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן.

יוניס הובילו גם ליצירת מוסד חדש בארץ – מעון תינוקות ראשון, שנועד מעל לכול להקל על חיי האימהות. היא אף שימשה מזכירה בהתנדבות של 'האגודה המדיצינית העברית בארץ ישראל'.

בניגוד לפועלות הצעירות שחיפשו נתיבי עבודה גבריים, יוניס-גוטמן בחרה בענפי רפואה שנתפסו כנשיים, אולם היא לא מימשה בחייה את המאפיין הנשי המובהק ביותר – אימהות. היא הייתה נשואה זמן קצר בלבד ונותרה חשוכת ילדים. בחינה סטטיסטית של המידע שבידינו על אודות חיי המשפחה של הרופאות הראשונות בארץ מעלה כי לא הייתה יוצאת דופן. לא מעט מהרופאות הראשונות ביישוב לא נישאו, ולרבות מהן לא היו ילדים.⁵⁴ גם רופאת הנשים המפורסמת ביותר ביישוב בשנות המנדט, הד"ר אהרונובה, שהטיפה לנשים להשתמש באמצעי מניעה ולהימנע מהפללות, נישאה – אך הייתה חשוכת ילדים.⁵⁵ האם נוכל להעריך כי רבות מהרופאות הראשונות התקשו לשלב חיי משפחה עם מקצוע תובעני?

כפני הרופאות הראשונות בארץ ניצב מכשול נוסף – חקיקה משפטית עוינת. הד"ר הלנה כגן, רופאת הילדים הראשונה בארץ, שעלתה בשנת 1914 – ערב מלחמת העולם הראשונה – התקשתה למצוא עבודה עקב סירוב השלטונות להעסיקה.⁵⁶ מאחר שבניגוד לקודמותיה היא לא מצאה משרה במוסדות רפואה יהודיים, היא פנתה לראש שירותי בריאות הציבור העות'מאניים והציעה לו את שירותיה. תגובתו הייתה חד-משמעית: "אצלנו בתורכיה נשים לא לומדות רפואה ולא יתנו לאשה זרה לעשות מה שהנשים שלנו לא עושות".⁵⁷ כניסת נשים לזירה הציבורית חייבה אותן להתמודד עם תפיסות

פטריארכליות ועם מוסכמות חברתיות שהיו מעוגנות בחקיקה שחסמה את דרכן. ובכל זאת נקרתה לד"ר כגן הזדמנות לקבל עבודה כרופאה מיד עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. רופאים רבים נקראו לצבא, ונוצר מחסור בכוח אדם שימלא את מקומם. הלכך התבקשה כגן לשמש אחות בבית החולים העירוני בשכונת 'מחנה יהודה' בירושלים. משבר נוסף שהתרחש זמן לא רב לאחר מכן אפשר לה לחזור חזרה רשמית למקצועה כרופאה: בירושלים פרצה מגפת טיפוס הבהרות, ובחלליה המרובים היו גם רופאי בית החולים. בשל ההכרות עמה, ואף על פי שלא היה בידיה רישיון מטעם השלטונות כנדרש, היא מונתה למלא את מקום הרופא הראשי. אומץ, נחישות, תחכום ומשברים חברתיים סייעו בהסרת החסמים בדרכה וזימנו לד"ר כגן, כמו לנשים אחרות, הזדמנויות בלתי-צפויות לקידום. האופן שמילאה בו את תפקידה זיכה אותה בהכרה

54. שם, עמ' 258-262. ואולם לוי ולוי, רופאיה, עמ' 56, שבדקו סוגיה זו לאורך 50 השנים הראשונות של המאה ה-20, מסיקים כי 80% מהרופאות נישאו ושני שלישים מהנשואות ילדו.

55. סטורל-ליס, המדיקליזציה.

56. שחור-רובין, ד"ר הלנה כגן.

57. שם, עמ' 91.

מקצועית רבה, והיא נודעה לאורך שנים כרופאת הילדים הבכירה בירושלים. גם היא, שהקדישה את חייה לבריאות הילדים, נישאה מבוגרת והייתה חשוכת ילדים. מסלולן המקצועי של הרופאות בשלהי התקופה העות'מאנית מביא לידי ביטוי שני היבטים רבי-משמעות: נשים בחרו לעסוק בתחומים רפואיים שנתפסו כנשיים: רפואת נשים, רפואת ילדים ורפואה ציבורית;⁵⁸ בעשורים הראשונים של המאה ה-20 ככל הנראה נכנעו רופאות רבות ובעלות מקצועות יוקרתיים ותובעניים אחרים, כמו עורכות דין (ראו להלן), למוסכמה שרווחה כי נשים אינן יכולות לשלב מקצוע תובעני עם עקרות בית ואימהות.

שדרוג מקצועי כפגיעה מקצועית: מיילדות

כמופקדת על הבאת חיים לעולם, מאז ומתמיד היה למיילדת המסורתית מעמד מכובד.⁵⁹ הידע המקצועי בתחום זה נרכש לאורך כל הדורות מתוך ניסיון, והכשרה מקצועית פורמלית במיילדות החלה רק במאה ה-19. במאה ה-20 הוסדר גם מקצוע המיילדות באמצעות חקיקה, והיא הביאה באופן פרדוקסלי לפגיעה במעמד המיילדת ובמקצועה. דוגמה מובהקת לכך התרחשה בארץ ישראל המנדטורית בעקבות חוק המיילדות, שנחקק בשנת 1929.⁶⁰ עד לעת ההיא היה 'שוק' המיילדות בארץ מגוון, והיו בהן נשים יהודיות ומוסלמיות שהידע שלהן נשאב מניסיון בלבד, ולעומתן הגיעו ארצה טיפין טיפין עולות בעלות הכשרה מקצועית שנרכשה באירופה. שינוי דרמטי בתחום חל עם בוא משלחת הרופאים והאחיות שהגיעה ארצה מארצות הברית בשנת 1918.⁶¹ משלחת זו כללה גם מיילדות בעלות הכשרה אמריקנית, והן החלו, לראשונה בארץ, במתן קורסים מקצועיים בתחומן.

בארץ רווחה אז תמותת תינוקות רבה, וראשי 'הרסה' – בעצה אחת עם שלטונות המנדט – ביקשו להילחם בתופעה קשה זו. לשם כך תכננו הרשויות לשדרג את מקצוע המיילדות, להסדירו ולשנותו. אסדרה (רגולציה) חוקית זו הביאה עמה חידושים, שבאופן פרדוקסלי פגעו במעמד המיילדות בשלושה היבטים: א) תפקיד המיילדת צומצם, ובניגוד לנוהג שלפיו המיילדת המסורתית תפקדה גם כמטפלת והתגוררה בבית היולדת עוד בטרם ילדה ואף אחרי הלידה, המיילדת המקצועית התמקדה בלידה בלבד, וזירת הטיפול עברה מבית היולדת לבית החולים; ב) החוק החדש הביא לצמצום סמכויות המיילדת המקצועית. בבית החולים הייתה האחראית העליונה ללידה נתונה בידי הרופאים. נוסף על כך המכשור הרפואי החדש ושדרוג התרופות מנעו מהמיילדות לשמר את תפקידן כאחראיות ללידה, ומרכז הכובד של העשייה עבר לידי

58. גם חוקרי הרפואה לוי ולוי, רופאה, עמ' 56, הדגישו כי רופאות התמחו בעיקר ברפואת נשים ורפואת ילדים.

59. שחורי-רובין, מיילדות עבריות.

60. כתבן וברטל, פקודת המיילדות.

61. שורץ, היחידה הרפואית.

הרופאים; ג) פיחות שכר המיילדות – עם הסרת האחריות מכתפיהן נגרע גם שכרן, והוא היה נחות במידה רבה משכר הרופאים. מקצוע המיילדות – הן המסורתית הן המקצועית – איבד את יוקרתו, והאחריות ללידת תינוקות עברה במידה רבה מהמתחם הביתי לזירה הציבורית, ומהמגזר הנשי למגזר הגברי.⁶²

ציבור היולדות התקשה לעתים לקבל תפנית זו, והיו שהעדיפו את טיפולה של המיילדת המסורתית ואת השהות בזירה הביתית. לדוגמה, בשנת 1924 כתבו תושבי מגדיל למנהל 'הדסה' כי הם מבקשים שלא להעביר ממקומה את המיילדת הוותיקה: "מפני שהיא מסורה לעבודתה עבודת הקודש, בכל נפשה בלי לאות, ביום ובלילה ובלבד שתביא תועלת לתושבי המושבה, בלי הברדל עשיר לעני ובין אכר לפועל. במילה אחת היא מתנהגת עמנו כאם רחמניה".⁶³ מגמת השלטונות להסדיר את הפרופסיה ולחזקה הביאה בו בזמן גם להחלשתה ולפגיעה במיילדות ובנשים היולדות הנזקקות להן. המיילדת, שעד לאסדרה החוקית עבדה באופן עצמאי, הוכפפה מכאן ואילך למסדר הרפואי בתהליך שיטתי אך עקבי. תהליך ההכשרה המקצועית והאסדרה החוקית של מקצוע המיילדות אכן היה דו-כיווני: הוא תרם להעלאת קרן המקצוע ואף הביא לפיחות במעמד העוסקות בו.

חדירה לתחום המשפט – אימוץ מאפיינים 'גבריים'

מקצוע הנתפס כמצריך תכונות 'גבריות' במיוחד, שנחסם בפני כל נשות ארץ ישראל עד לסוף שנות העשרים של המאה ה-20, היה עריכת דין. העיסוק במשפטים אמנם אינו מצריך כושר פיזי, אך הוא נתפס כעיסוק המחייב אופי נוקשה, שנתפס 'בלתי-נשי'. בדומה לחקיקה העות'מאנית שמנעה את השתלבות הד"ר כגן ברפואה, מנעה החקיקה המנדטורית בשנות העשרים השתלבות נשים בעריכת דין. בניגוד לתדמית של בריטניה כמעצמה ליברלית ומתקדמת, בכל הנוגע למעמד האישה היה על נשותיה להיאבק ארוכות למען השגת שוויון זכויות פוליטי ומקצועי. מובילת המערכה ביישוב הייתה עורכת הדין רוזה גינצברג, בתו של הסופר הציוני הידוע מרדכי בן הלל הכהן וכלתו של ההוגה הציוני הידוע 'אחד העם'.⁶⁴ רוזה גינצברג הייתה בוגרת 'גימנסיה הרצליה', ורכשה את השכלתה בלימודי משפטים בפריז. בחזרה לארץ עם אישה בשנת 1922 נמסר לה כי בהתאם לחוק המנדטורי אין היא זכאית לשמש עורכת דין ואינה נתפסת כ-'person' (אדם). המחקר ההיסטורי-משפטי כבר עמד על כך שהבריטים נעתרו בנידון לדרישת האוכלוסייה המוסלמית, שהתנגדה להענקת רשות לנשים לשמש עורכות דין.⁶⁵

62. כתבן וברטל, פקודת המיילדות; לייסנר, חוקי הלידה.

63. כתבן וברטל, פקודת המיילדות, עמ' 501.

64. כתבן, לא עוד פטרוזיליה; כתבן והלפריץ-קורי, ההצעה הפמיניסטית.

65. לחובסקי, שפחות; לחובסקי, חוק וזהות.

מאבקה של גינצברג, שארך כעשור וזכה בתמיכת מפלגת הנשים הסופרג'יסטיות 'התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל',⁶⁶ הוביל בשנת 1929 לשינוי המדיניות המנדטורית ולהכרה בנשים בעלות השכלה אוניברסיטאית במשפטים כראויות לשמש עורכות דין. בחינת אופן הובלת רוזה גינצברג את מאבקה מעלה כי בראשית דרכה ראתה בדרישתה להשגת הרישיון המיוחל מאבק פרטי, אולם במרוצת הזמן הובהר לה כי היא משמשת לפה לכלל הנשים וכי היא מובילה דגל פמיניסטי לאומי.⁶⁷ גינצברג ותומכיה השכילו להבהיר לבריטים כי החברה הלאומית היהודית היא חברה מודרנית הדוגלת בשילוב נשים ובשוויון, בניגוד לחברה המוסלמית, המבקשת לשמר את אופייה הפטריארכלי.

האם חדירת נשים למקצוע גברי, בדומה לחדירתן לעבודת החקלאות, השפיעה על התנהלותן? האם אימצו מאפיינים גבריים או דבקו בתדמיתן הנשית? במחקר שנערך לא כבר שורטט נתיב השתלבות עורכות הדין הראשונות והובהר כי בעוד בחירת הפועלות בעשייה פיזית נעשתה לרוב בניגוד לחינוך שרכשו בביתן ואף כאקט של מרד, רוב עורכות הדין בחרו את מקצוען בעידוד בני משפחותיהן. אביה של רוזה גינצברג עודד את בתו לזכות בהכשרה משפטית באוניברסיטת פריז מאחר שהבין את נחיצות עורכי הדין ואת חשיבותם לצמיחת המפעל הציוני. ברם הבנה זו לא הייתה נחלת רבים, ובחירת נשים במקצוע משפטי לרוב לא התקבלה בהבנה ובעין יפה. מרים בן פורת, השופטת הראשונה שמונתה לבית המשפט העליון בארץ, הודתה כי בהיותה אישה צעירה קיבלה עצה בזו הלשון: "קשה להיות נערה נחמדה וגם עורכת דין. את צריכה לבחור בין השתיים".⁶⁸

הענקת זכות חוקית לנשים לשמש עורכות דין עדיין לא הבטיחה את העסקתן בתחום, וניצב בפניהן אתגר נוסף – השגת אמון הלקוחות ביכולתן המקצועית. רוב הלקוחות בעת ההיא היו גברים, ונטל ההוכחה בדבר יעילות עבודת עורכות הדין הוטל על כתפיהן. בדרכן להשתלבות מקצועית ניצבו בפניהן משוכות מספר. ויקטוריה אוסטרובסקי-כהן, שהייתה אחת השופטות הראשונות בארץ, הודתה כי לאחר שסיימה את חוק לימודיה התקשתה למצוא משרד שייאות לקבלה לעבודה.⁶⁹ בצד הקושי למצוא מקום עבודה ולרכוש הכרה ככושרן האינטלקטואלי, התקשו עורכות הדין הראשונות אף למצוא דגמים לחיקוי, נשים 'שעשו זאת'. מעקב צמוד אחר תהליך השתלבותן המקצועית מבהיר כי הן ביקשו להימנע – ולו בלי דעת – מלהפגין את נשיותן. הן אימצו קוד 'גברי' ככל התנהלותן, וחיקו במידה רבה את הגברים. בדומה לפועלות הראשונות, שלא אחת שינו את חזותן ונדמו למעין 'חווה גברית', גם עורכות הדין,

66. שילה, המאבק, עמ' 289-290.

67. כתבן והלפרין-קדרי, זהות פמיניסטית.

68. כתבן, נשים בטוגה, עמ' 282.

69. כתבן ואחרות, עורכות הדין, עמ' 76.

שהיו בראשית דרכן מיעוט נשי, ביקשו לטשטש את נשיותן. הן עטו חליפות גבריות והקפידו לשמור את שם נעוריהן. רוזה גינצברג הסבירה כי כדי לזכות בהערכה מקצועית יש להוסיף חוצפה גברית לאופי הנשי הכנוע;⁷⁰ עורכת דין אחרת טענה כי כדי שלא יחשדו בה בחולשה היא אימצה הופעה תוקפנית.

לא רק בהליכותיהן חיכו עורכות הדין את עמיתיהן הגברים אלא גם בתחומי התעניינותן המקצועית. בניגוד לצפוי ובניגוד להתנהלות הרופאות, שבחרו תחומי רפואה 'נשיים', הן מיעטו לעסוק בענייני משפחה, הן באופן מקצועי הן באופן פרטי. אמנם רובן התקשרו בקשרי נישואין, אך מספר ילדיהן היה נמוך במיוחד. רוזה גינצברג, עורכת הדין הראשונה, הייתה חשוכת ילדים. דרכן של עורכות הדין, בדומה לדרכן של הפועלות החקלאיות, מבהירה היטב כי רכישת הכשרה מקצועית הייתה רק תנאי ראשון לחדירת נשים למקצוע. השתלבות בזירה הציבורית-מקצועית הייתה כרוכה לא אחת באימוץ מאפיינים 'גבריים' ובפגיעה בזירתן הפרטית, בדחיקת חיי הבית והמשפחה לשולי החיים.

חדירת נשים לזירה הפוליטית

הזכות החוקית של נשים יהודיות בארץ ישראל להשתתף במוסדות המייצגים של היישוב הוענקה להן לאחר מאבק עז שהובילו בשנים 1917-1926.⁷¹ אספת הנבחרים – אמה הורתה של הכנסת – הגוף שייצג את יהודי הארץ, תיקנה בראשית 1926 תקנה שלפיה לנשות היישוב מותר לבחור ולהיבחר, ובמילים אחרות, להשתתף בזירה הפוליטית. לאחר קום המדינה אומצה תקנה זו בכנסת ישראל, אולם ייצוגן בפועל של נשים בזירה הפוליטית משנות המנדט ועד לאחרונה הוא דל ונופל במידה רבה ממדינות מערב רבות.

ואכן, הזירה שעד לעשור האחרון נשים מתקשות או נמנעות יותר מכול לחדור אליה היא הזירה הפוליטית. גולדה מאיר (1898-1978), האישה היחידה עד כה ששימשה ראשת ממשלה במדינת ישראל, הייתה בלא ספק דמות יוצאת דופן.⁷² מעקב אחר קורותיה חושף את מורכבות חדירת הנשים לתחום. חוויותיה כילדה עיצבו את עולמה של גולדה; בילדותה בפניסק חוותה פוגרום שעיצב את מודעותה בכל הנוגע לגורל העם היהודי, והגירתה לאמריקה עם משפחתה כשהייתה בת שמונה, חינוכה וניסיון חייה שם, עיצבו את תפיסתה הדמוקרטית ואת מודעותה הפוליטית. כנערה צעירה בארצות הברית היא מרדה בהוריה, שסברו שדי לנערה בחינוך יסודי וביקשו למנוע ממנה את לימודי התיכון. היא עמדה על שלה, ברחה מביתה, התגוררה אצל

70. כתבן, לא עוד פטרוזיליה, עמ' 301.

71. שילה, המאבק.

72. מחקרים רבים מאוד נכתבו על גולדה מאיר, ראו שפירא, גולדה; מדויני, גולדה; גולדשטיין, גולדה מאיר.

אחותה הבוגרת וסיימה את חוק לימודיה. כנשים רבות בזמנה היא הבינה כי השכלה היא תנאי בל יעבור להתקדמותה ולהגשמת מאווייה.⁷³

גולדה נתפסה לציונות בנערותה, וגמלה בה החלטה לממש את החזון ולעלות ארצה. בהיותה בת 21 עזבה את ארץ האפשרויות הבלתי-מוגבלות והפליגה עם מוריס, בעלה הטרי, ועם אחותה וילדיה לעבר חופי יפו. סיפור הפלגתה מלאת ההרפתקאות משמש הוכחה נוספת לנחישותה ולאופייה החזק.⁷⁴ מסלול חייה בארץ היה מפותל. פנייתה המידית לקיבוץ מרחביה בעמק יזרעאל כי יאות לקלוט אותה ואת מוריס נדחתה, אולם היא לא נרתעה ושכנעה את אנשי הקבוץ כי אינה אמריקנית מפונקת. חברי מרחביה קיבלו את הזוג הצעיר לתקופת ניסיון. למרות חיי המצוקה במקום היא פרחה מאושר, אך מוריס בעלה חש חולה ואומלל. לדבריה, הוא העמיד בפניה תנאי קשה מנשוא: הוא יהיה אב לילדיה אך ורק אם תאות לעזוב עמו את הקיבוץ. גולדה, שלאורך כל חייה הגשימה את האמרה 'אין דבר העומד בפני הרצון', נכנעה. היא לא הייתה מוכנה לוותר על לידת ילדים, והצהירה חוזר והצהר כי אימהות היא משאת נפשה הראשונה במעלה של כל אישה.⁷⁵

לאחר עזיבת הקיבוץ השיגה גולדה את יעדה וילדה בן ובת, אך בספר זיכרונותיה הודתה כי שנים ספורות אלו שהקדישה אך ורק לעשייה משפחתית, היו האומללות בחייה. כאשר קיבלה הצעת עבודה לשמש מזכירת 'מועצת הפועלות' (ארגון נשות תנועת העבודה), לא היססה, לקחה את שני ילדיה הפעוטים ועזבה את מוריס. זו הייתה תחילתה של קריירה ציבורית. לאחר שכינהה כמזכירת תנועת הפועלות זכתה בשורה ארוכה של תפקידים מפלגתיים ומדיניים: מזכירת הוועד הפועל של ההסתדרות; ראשת המחלקה המדינית בירושלים, שגרירה ברוסיה, שרת העבודה, שרת החוץ ולבסוף ראשת ממשלה (כהונתה כראשת הממשלה במלחמת יום הכיפורים הטילה צל כבר מאד על הישגיה).⁷⁶ בהיסטוריה העולמית הייתה גולדה האישה השלישית שמונתה כראשת ממשלה, אחרי סרי לנקה והודו.⁷⁷ המחקר ההיסטורי ייחד בשנים האחרונות מחשבה רבה לשאלות מגדריות אלו: כיצד שברה גולדה את תקרת הזכוכית? מה הייתה תפיסתה המגדרית? האם הייתה פמיניסטית?

גולדה חזרה והכריזה לא אחת על התנגדותה העמוקה לפמיניזם. נראה כי לדידה פמיניזם משמעו טשטוש ההבדלים בין המגדרים ואי-הכרה בייחודיות הנשים ובערכן הסגולי. במענה לשאלת עיתונאית שפנתה אליה בשנות השבעים לחייה, השיבה: "את מתכוונת למטורפות האלה ששורפות את חזיותיהן ומסתובבות מוזנחות ושונאות

73. מאיר, חיי, עמ' 31-34.

74. מאיר, ממילוקי למרחביה, עמ' 734-736; קורנגולד, פוקהונטס.

75. טריגר, זכויות נשים.

76. גולדשטיין, גולדה, עמ' 597-598.

77. פוגל-ביז'אוי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 144.

גברים? הן משוגעות. איך אפשר לקבל יצורים משוגעים שטוענים שהריון הוא טרגדיה והולדת ילדים היא אסון?⁷⁸ דבריה של גולדה מנוגדים ניגוד מוחלט לדברי הפועלת הסוציאליסטית רחל ינאית בן צבי, לימים אשת הנשיא השני של מדינת ישראל, שהצהירה בצעירותה, בראשית המאה ה-20, כי האימהות פוגעת בקידום הנשים.⁷⁹ לעומתה חזרה גולדה והדגישה את הערכתה הרבה לאימהות ולשמירה על מאפיינים נשיים, ועם זאת הורתה גלויות: "הבית כמקור אושר לא סיפק אותי: הייתי חייבת לעשות מה שעשיתי! ויתור על כל זה נראה לי [...] כחוסר יושר כלפי עצמי".⁸⁰ כנשים רבות לפניו ואחריה הצהירה על מחויבותה לאימהות, אך סברה כי אין בה כדי לבטל את יתר מאווייה. באוטוביוגרפיה שלה, 'חיי',⁸¹ הסבירה באריכות את מורכבות הסוגיה: יש נשים החייבות לצאת מבתיהן כדי לפרנס את בני בתן, ועבודתן מחויבת המציאות ואי-אפשר לוותר עליה. ואולם יש אישה ש"על אף המקום שילדיה ומשפחתה תופסים בחייה, טבעה וישותה דורשים משהו יותר; היא אינה יכולה לנתק עצמה מחיי חברה רחבים יותר. היא אינה יכולה להניח לילדיה לצמצם את אופקיה. ואשה כזאת לא תמצא לה מנוחה".⁸² לטענתה אי-אפשר למרוד אימהות על פי מספר השעות שהאם שווה בביתה ומבלה עם ילדיה, ולמרות זאת הורתה כי נשים אינן נפטרות "מהפיצול הפנימי הנצחי הזה".

אף על פי שאת תחילת הקריירה הפוליטית שלה התחילה ב'עזרת נשים', במועצת הפועלות, התנגדה גולדה התנגדות עקרונית להתארגנות נשית בלבדית. היא דחתה את האסטרטגיה של חדירת נשים למגזר הציבורי באמצעות 'עזרת נשים' נפרדת במתחם הכללי, שכן בהתארגנות מעין זו ראתה הצהרה בדבר נחיתות הנשים ושונוותן. גולדה, בעלת הכוחות הפיזיים והנפשיים הבלתי-רגילים, הצליחה לאחוז את החבל משני קצותיו: להצהיר שמעולם לא חשה אפליה כאישה, ולהכריז על נשיותה ועל מחויבות האישה לילדיה.

האירוניה של ההיסטוריה היא שאף שגולדה דחתה בשתי ידיים את התנועה הפמיניסטית, התנועה הפמיניסטית אימצה אותה כאחד מסמליה, ובעולם כולו היא מוכרת כהישג הנשי הגדול ביותר של החברה בישראל. ההכרה שזכתה לה ברחבי העולם עולה על זו שזכתה לה בישראל; בעולם היא מוכרת כאישה הראשונה שהגיעה לצמרת בכוחות עצמה,⁸³ ועל כן היא הונצחה בכיכרות ובפסלים, ודמותה אף כיכבה

78. פלאצי, גולדה מאיר, מצוטט אצל טריגר, זכויות נשים, עמ' 297.

79. ראו בסיכום.

80. טריגר, זכויות נשים, עמ' 305.

81. מאיר, חיי.

82. שם, עמ' 85-86.

83. שתי הנשים שקדמו לה ומונו לראשות ממשלה היו בנדרניקי בסרילנקה, שהגיעה למעמדה כיורשת בעלה,

ואינדירה גנדי, שירשה את מעמדה מאביה. ראו פוגל-ביז'אוי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 144.

בהצגות ובמחזמר. לעומת זאת בארץ החברה אומדת את גולדה בעיקר על רקע המחדל של מלחמת יום כיפור.

סיכום

כניסת נשים למגוון מחוזות ההשכלה והמקצועות בזירה הציבורית יצרה תפנית ניכרת בחייהן ובחיי החברה המועשרת מתרומתן. עם זאת אין בכך מענה בלעדי לבעייתיות הכרוכה בתהליך השתלבותן בזירה הציבורית. סילביה פוגל-ביז'אווי, בספרה 'דמוקרטיה ופמיניזם', מצביעה על ארבעה חסמים העומדים בדרכן של נשים: פסיכולוגיים, כלכליים, תקשורתיים ופוליטיים-חוקתיים.⁸⁴ גם נשות היישוב עסקו בסוגיה זו והציגו תשובות מגוונות, ובדבריי להלן אציג שתיים מהן:

א. אימהות: רחל ינאית, לימים רעיית נשיאה השני של מדינת ישראל, שעלתה ארצה בתחילת המאה ה-20, סיפרה בזיכרונותיה כי זמן קצר לאחר בואה ניהלה ויכוח סוער עם ידידה דוד בן גוריון בשאלה: מי אשם בכך שנשים הן נחשלות ושלאורך ההיסטוריה הן לא תרמו מאומה לתרבות האומה? בתשובתה טענה ינאית כי האשמה תלויה בגברים ששללו מנשים את האפשרות ללמוד ולהתקדם, ועל כן הן נותרו מאחור.⁸⁵ לעומת זאת שנים ספורות לאחר מכן, במאמר שכתבה בשנות מלחמת העולם הראשונה, הצביעה ינאית על הנשים כאשמות בנחיתותן ובהדרתן מהעשייה הכללית. לדבריה, התכונה הנשית הנערצת, אימהות, היא הגורם הראשון במעלה שבעטיי נשים ככולות למרחב הביתי, ובלשונה: "יחד עם האשה נולדה האם בעולם – והילד הוא הראשון המגביל את החופש של האשה".⁸⁶ דברי ינאית קדמו בכמה עשורים לדברים כמעט זהים שכתבה סימון דה בובואר, אחת הפמיניסטיות הבולטות ביותר במאה ה-20.⁸⁷ עמדה זו הייתה מקובלת גם על רבות מחברותיה הפועלות של ינאית, שראו בהקמת משפחה גורם הפוגע בהשתלבות האישה בחברה. גישה זו השפיעה על רבות מהן, והן דחו את מועד הקמת משפחותיהן והבאת ילדיהן לעולם.

התפיסה כי האימהות היא בעוכרי האישה והיא המונעת ממנה לחדור לזירה הציבורית הולידה פתרון ייחודי בחברה הקיבוצית שעיצבו הפועלים. בקיבוצים, שנתפסו כדגם חיקוי לחברה היישובית החדשה, נדחק מוסד המשפחה לירכתיים: חדר האוכל הוצא מבית המשפחה ובמקומו הוקם חדר אוכל ציבורי, שהחברים התכנסו בו שלוש פעמים ביום. גם הילדים הוצאו מרשות ההורים והתגוררו בבית ילדים בהשגחת מטפלת. מגמת מנהיגי הקיבוץ הייתה להקל על חיי החברות

84. שם, עמ' 137-141.

85. ינאית בן-צבי, פרקי חיים, עמ' 208-209.

86. ינאית, העבודה והעובדת, עמ' 12.

87. דה בובואר, המין השני, עמ' 207.

ולאפשר להן לחזור לזירה הציבורית, אך תוחלתם נכזבה. הוויתור על עיצוב הבית והטיפול בילדים לא הביא להעצמת החברות אלא במקרים רבים להחלשתן. הן מיעטו לשאת תפקידים בזירה הציבורית ונדחקו לעבר מקצועות נשיים שנתפסו כנחותים: בישול, כביסה וטיפול בילדי הקיבוץ (אך לא בילדיהן הפרטיים). ביטול הזירה הפרטית התברר כדלת מסתובבת שהובילה את האישה לזירה הנשית בזירה הציבורית.

ב. העצמת המשפחה: 'האזרחיות', כינוי נשות העיר והמושבה, הקימו תחנות לטיפול באם ובילד. הן שרחשו הערכה רבה למוסד המשפחה וסיוע חדשני לאימהות. בעקבותיהן יצא גם ארגון אימהות עובדות של תנועת הפועלות, וייסד בערים מעונות לילדי הפועלים. בארגוני הנשים שצמחו בשנות המנדט ראוי להצביע במיוחד על ארגון חדשני ורב-פעלים: 'התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל'. מפלגת נשים זו, שנוסדה בקיץ 1919, הניפה שני דגלים שנתפסו כסותרים זה את זה: דגל שוויון האישה ודגל העצמת המשפחה.⁸⁸ לטענת חברות ה'התאחדות', חיזוק האישה יביא לחיזוק המשפחה. כאמור, הן פעלו למען שוויון האישה בזירה הציבורית, אך גם להעצמתה במשפחתה. הן יזמו חקיקה הולמת: העלאת גיל הנישואין של האישה, והגו ייסוד בתי משפט חילוניים אזרחיים שיעסקו בדיני אישות ויקפידו על שוויון זכויות לאישה.⁸⁹ לכל אורך הדרך נשים פורצות דרך וארגוני נשים הם שיזמו פתרונות לשאלת האישה ותמכו בפתרונות שהועלו. לדילמה האם האימהות מעצימה את הנשים או מחלישה אותן? חברה סוגיה אחרת: עיצוב האישה העבריינה החדשה. בחזון הציוני צמח גבר עברי חדש שהשיל את תכונותיו הגלותיות של היהודי ויצר 'עברי חדש' בעל זהות גברית חדשה: יפה תואר, בעל גוף ואוהב עבודה.⁹⁰ לעומתו צוירה העבריינה כממשיכה את צביונה הגלותי – שתפקידה המרכזי הוא לטפל בגבר.⁹¹ בכתבה משנת 1902, שנועדה לילדים, מוצגת 'הציונית הקטנה' החולמת על בישול ותפירה כביטויים להשתתפותה בחזון הציוני: "הוא יעבוד בשדה ואני אתפור לו את המלבושים, אבשל לו את המאכלים, אופה לו את הלחם, והוא ינוח אחרי עבודתו הקשה".⁹² אנשי העלייה הראשונה דבקו בתפיסה המסורתית שלפיה ייעוד הנשים הוא להעצים את התכונות הגבריות של בני זוגן ולאפשר להם לעמול בעבור המפעל הציוני. בעשור של העלייה השנייה (1904-1914) התחוללה תפנית: במשקים החקלאיים החדשים

88. שילה, פרדוקסים, עמ' 193-219.

89. שילה, המאבק, עמ' 255-296.

90. אלמוג, הצבר.

91. שילה, דימוי כפול; שילה, הזהות המשתנה; אלבוים-דרור, האישה הציונית, עמ' 99-100.

92. ח' בלומברג [חיים הררי], "רעיונות ציונית קטנה", עולם קטן ב (33), וינה תרס"ב, עמ' 252.

עוצבה 'חווה גברית' העוסקת בחקלאות ומגישה סיוע לשומרי המושבה.⁹³ בראשית שנות העשרים התקבלה האישה העבריייה החדשה כשותפה זוטרה בכוחות ההגנה. קריאה בספרי זיכרונות נשות ההגנה, חיילות הצבא הבריטי, חברות המחותרות והפלמ"ח מעלה כי בדרך כלל הן התמלאו סיפוק מתפקידיהן, הגם שכמעט בלי יוצאת מ הכלל הודרו מהזירה הקרבית ונותרו בתפקידי עורף ב'עזרת הנשים'.⁹⁴ בכנס לרגל הוצאת הספר 'בנות חיל', שתיעד את השירות הצבאי של נשות היישוב בצבא הבריטי והתקיים 20 שנה לאחר תום מלחמת העולם השנייה, גערה במגויסות אשת נשיא המדינה דאז, רחל כצנלסון-שזר: "אתן הלכתן לצבא וחזרתן משם אותן נשים – למטבח ולילדים [...] מדוע לא השתניתן?"⁹⁵ דברים כהווייתם אמרה כצנלסון-שזר. אכן, לאחר השירות הצבאי חזרו רוב הנשים לבתיהן ולא שינו את אורח חייהן שינוי דרמטי. התהליך הארוך והמפותל של עיצוב מחדש של זהות העבריייה החדשה, של שילוב אימהות עם פעילות שוויונית בזירה הציבורית, לא הסתיים עם קום המדינה – והוא נמשך גם בימינו אנו.

המסע שהחלה בו פלורה רנדגר במחצית המאה ה-19 עם פורצות דרך אחרות כדוגמתה, היא ראשית המסלול הנועז לזירה הציבורית, והצעד הראשון שלו הוא רכישת השכלה – שהיא המפתח ליציאה לדרך החדשה. הנחלת השכלה לנערות ולנשים היא אכן התנאי הראשוני והבסיסי במסע לשינוי פני החברה, אולם מבט לאחור בראשית המאה ה-21 מבהיר כי לא די בהתייחסות ובהתחדשות בזירה הציבורית, וכי על החברה לבחון וללמוד מחדש גם את הזירה הביתית. לאחר הפריצה הדרמטית לעבר הזירה הציבורית על מערכת החינוך וההשכלה להפנות עיניה גם לעבר הבית פנימה ולכוון בנים ובנות לחיי שיתוף ושוויון.

93. שילה, העבריייה החדשה.

94. בוני-דויד, נשים ומגדר, עמ' 109-124.

95. גרנית-הכהן, אישה עבריייה, עמ' 368.

רשימת קיצורים וכיבליוגרפיה

- אבן שושן, תנועת הפועלים
 תל אביב 1966.
- אחד העם, כל כתבי אחד העם, ירושלים תשכ"א.
 ר' אלבויס-דרור, "האישה הציונית האידאולוגית", בתוך: יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים 2001, עמ' 95-115.
- ר' אלבויס-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל: 1854-1914, ירושלים תשמ"ו.
- מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א.
- מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט: 1777-1914, ירושלים 1978.
- מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה ב, ירושלים תשמ"ב.
- J. C. Albisetti, *The Feminization of Teaching in the Nineteenth Century: A Comparative Perspective*, Roy Lowe (ed.) *History of Education* 22 (1993), p. 1-4.
- ע' אלמוג, הצבר: דיוקן, תל אביב 1997.
 הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
- מ' ארכיב, "דמותה ומשנתה של פלורה רנדגר: המניעים למסעותיה לירושלים", איגוד ב (תשס"ט), עמ' 149-164.
- ד' בוני-דויד, נשים ומגדר בארגון ההגנה בין השנים 1920-1948, עבודת מאסטר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ד.
- א' בן-אבות, "סטודנטים ומסיימים של האוניברסיטה העברית 1925-1948", בתוך: ח' לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית ג, ירושלים תשס"ט, עמ' 303-342.
- ב' בן יהודה, סיפורה של הגימנסיה הרצליה, תל אביב תש"ל.
- O. Banks, *Faces of Feminism as a Social Movement*, Oxford 1981.
- אבן שושן, תנועת הפועלים
 אחד העם, כל כתבי אלבויס-דרור, האישה הציונית
 אלבויס-דרור, החינוך העברי
 אליאב, החינוך היהודי
 אליאב, ארץ ישראל
 אליאב, העלייה הראשונה
 אלביסטי, פמיניזציה
 אלמוג, הצבר
 אצ"מ
 ארכיב, פלורה רנדגר
 בוני-דויד, נשים ומגדר
 בן-אבות, סטודנטים
 בן יהודה, הגימנסיה הרצליה
 בנקס, הפמיניזם לגווניו

<p>נ' ברטל, חמלה וידע: ראשית מקצוע הסיעוד בארץ ישראל, 1948-1918, ירושלים 2005.</p>	<p>ברטל, חמלה וידע</p>
<p>י' גולדשטיין, גולדה מאיר: ביוגרפיה, ירושלים 2012.</p>	<p>גולדשטיין, גולדה מאיר</p>
<p>ע' גרנית-הכהן, אישה עבריייה אל הדגל! נשות היישוב בשירות הכוחות הבריטיים במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשע"א.</p>	<p>גרנית-הכהן, אישה עבריייה</p>
<p>ס' דה בובואר, המין השני א, תל אביב 2001. י' הררי, בין הכרמים א, תל אביב 1947.</p>	<p>דה בובואר, המין השני הררי, בין הכרמים ולק, החינוך הלאומי</p>
<p>ז' ולק, "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", בתוך: מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 407-426.</p>	<p>ולק, החינוך הלאומי</p>
<p>צ' טריגר, "מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים": גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים בארץ ישראלית", בתוך: א' כתבן, מ' שילה, ר' הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה, רמת גן 2011, עמ' 293-324.</p>	<p>טריגר, נשים</p>
<p>א' ילין, לצאצאי: זיכרונותי ב, ירושלים תש"א. ר' ינאית, "העבודה והעובדת", בתוך: ר' ינאית וא"ב ואלדשטיין (עורכים), בין הזמנים: קובץ לענייני הפועלים והמוני העם בארץ ישראל (1916), עמ' 8-26.</p>	<p>ילין, לצאצאי ינאית, העבודה והעובדת</p>
<p>ר' ינאית בן-צבי, אנו עולים: פרקי חיים, תל אביב תשי"ט. א' כרמל-חכים, שלהבת ירוקה: חנה מייזל – מפעל חיים, רמת אפעל 2007.</p>	<p>ינאית בן-צבי, פרקי חיים כרמל-חכים, שלהבת ירוקה</p>
<p>א' כתבן, "לא עוד פטרוזיליה לייפוי הסלט": כניסתן של נשים לתפקידי שיפוט ופרקליטות בארץ ישראל ובמדינת ישראל", עיוני משפט לב [1] (2010), עמ' 69-125.</p>	<p>כתבן, לא עוד פטרוזיליה</p>
<p>א' כתבן, "נשים בטוגה של גבר": נתיב השתלבותן של נשים בפרופסיה המשפטית בארץ ישראל", בתוך: מ' שילה וג' כץ (עורכים) עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל א, באר שבע תשע"א, עמ' 263-305.</p>	<p>כתבן, נשים בטוגה</p>
<p>א' כתבן, ר' הלפרין-קדרי, ת' טראוויז'ניצקי, עורכות הדין הראשונות בארץ ישראל, 1930-1948, תל אביב 2009.</p>	<p>כתבן ואחרות, עורכות הדין</p>

- כתבן וברטל, פקודת המיילדות
- א' כתבן ונ' ברטל, "איך חוק נולד? על פקודת המיילדות, מגדר והסדרה פרופסיונלית בתקופת המנדט", בתוך: א' כתבן, מ' שילה, ר' הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן תשע"א, עמ' 469-519.
- א' כתבן ור' הלפרין-קדרי, "The Feminist Proposal is Really Ridiculous: המאבק על זכותן של נשים לשמש עורכות דין בארץ ישראל", מחקרי משפט כה (תשס"ט), עמ' 284-237.
- כתבן והלפרין-קדרי, ההצעה הפמיניסטית
- א' כתבן ור' הלפרין-קדרי, "כשהאישה נעשית עורך דין: על התפתחותה של זהות פמיניסטית", בתוך: א' כתבן, מ' שילה, ר' הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן תשע"א, עמ' 292-253.
- כתבן והלפרין-קדרי, זהות פמיניסטית
- נ' לוי וי' לוי, רופאיה של ארץ ישראל 1948-1799, זכרון יעקב 2008.
- לוי ולוי, רופאיה לחובסקי, חוק וזהות לחובסקי, שפחות
- A. Likhovski, *Law and Identity in Mandatory Palestine*, Chapel Hill, NC 2006.
- א' לחובסקי, "שפחות, כלות ופועלות: ילדות ארץ ישראליות ומחוקקים בריטיים בתקופת המנדט", בתוך: א' כתבן, מ' שילה, ר' הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן תשע"א, עמ' 404-375.
- א' לייסנר, "ללדת ועוד איך: חוקי הלידה הלאומיים בתקופת המנדט", בתוך: מ' שילה וג' כץ (עורכים) עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל א, באר שבע תשע"א, עמ' 366-336.
- לייסנר, חוקי הלידה מאיר, חיי מאיר, ממילווקי למרחביה מדזיני, גולדה מדרשי, סמינר לוינסקי מלמן, מזרחיות
- ג' מאיר, חיי, תל אביב 1975.
- ג' מאיר, "ממילווקי למרחביה", בתוך: י' ארז (עורך), ספר העלייה השלישית ב, תל אביב תשכ"ד, עמ' 736-734.
- מ' מדזיני, גולדה: ביוגרפיה פוליטית, תל אביב 2008.
- נ' מדרשי, סמינר לוינסקי: סיפורו של הסמינר העברי הראשון, תל אביב 2012.
- B. Melman, *Women's Orient's English Women and the Middle East, 1718-1918, Sexuality, Religion and Work*, Ann Arbor 1995.

- סטולר-ליס
ש' סטולר-ליס, "המדריקליזציה של האמהות: 'ההיגינה של האישה לתקופותיה': מגדר, לאומיות ועבודה בכתביה של רופאת הנשים ד"ר מרים אהרונובה (1889-1967)", בתוך: מ' שילה וג' כץ (עורכים) עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל א, באר שבע תשע"א, עמ' 85-105.
- סיטון, בין פמיניזם לציונות
שושנה סיטון, "בין פמיניזם לציונות: מאבקן של הגנות העבריות להכרה מקצועית", זמנים 61 (1997-1998), עמ' 26-37.
- סינלר-דקארד, תנועת הנשים
B. Sinclair Deckard, *The Women's Movement — Political, Socioeconomic and Psychological Issues*, New York 1975.
- סמילנסקי, פועלים עבריים או ערביים?
ז' סמילנסקי, "פועלים עבריים או ערביים?", השלח יט (תרס"ח-תרס"ט).
- עפרת-פרידלנדר, שנות השגשוג
ג' עפרת-פרידלנדר, "שנות השגשוג (1908-1912)", בתוך: נ' שילה-כהן (עורכת), "בצלאל" של שץ, 1906-1929, ירושלים תשמ"ג.
- פוגל-ביז'אוי, דמוקרטיה ופמיניזם
ס' פוגל-ביז'אוי, דמוקרטיה ופמיניזם, מגדר, אזרחות וזכויות אדם, רעננה 2011.
- פינר, פרוגרמות חינוכיות
ש' פינר, "פרוגרמות חינוכיות ואידיאלים חברתיים: בית הספר 'חינוך נערים' בברלין, 1825-1778", בתוך: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 247-284.
- פלאצי, גולדה מאיר
O. Fallaci, *Golda Meir: On Being a Woman*, 1:10 Ms. Magazine (1973) pp. 74-100.
- פס-פרידנרייך, חינוך יהודי-נשי
H. Pass Freidenreich, *Female, Jewish and Educated: The Lives of Central European University Women*, Bloomington 2002.
- פרוש, נשים קוראות
א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה, תל אביב 2001.
- קארפי ורינות, יומן מסעות
ד' קארפי ומ' רינות, "יומן מסעותיה של מורה יהודיה מטרייסט לירושלים (תרי"ז-תרכ"ה)", קבצים לתולדות החינוך בישראל ובתפוצות א (תשמ"ב), עמ' 115-159.
- קורנגולד, פוקהונטס
ש' קורנגולד, "מסע 'פוקהונטס'", בתוך: י' ארז (עורך), ספר העלייה השלישית א, תל אביב תשכ"ד, עמ' 208-212.

- ש' שורץ, "מי יטפל באנשי ארץ ישראל? פעילותה של היחידה הציונית הרפואית אמריקנית להקמתה של מערכת בריאות ציבורית בראשית תקופת המנדט, 1918-1921", עיונים בתקומת ישראל 8 (תשנ"ח), עמ' 320-346.
- צ' שחורי-רובין, "ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן: אם טיפוס לרופאה ציונית בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: מ' שילה וג' כץ (עורכים) עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל א, באר שבע תשע"א, עמ' 231-262.
- צ' שחורי-רובין, "ד"ר הלנה כגן: הרופאה שהפכה לאגדה", קתדרה 118 (תשס"ו), עמ' 89-114.
- צ' שחורי-רובין, "וייטב אלוקים למילדת: מיילדות עבריות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", מסכת ח (תשס"ט), עמ' 50-95.
- M. Shilo, The Double or Multiple Image of the New Hebrew Woman, *Nashim* 1 (1998), pp. 73-94.
- מ' שילה, הזהות המשתנה של האשה העבריייה החדשה, המכון לחקר תולדות הקרן הקימת (חוב' 33), ירושלים תשנ"ח.
- מ' שילה, "האישה העבריייה החדשה – השומרת כמקרה מבחן", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב 2007, עמ' 181-192.
- מ' שילה, הקול הנשי הירושלמי: כתבי למדניות מן המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ד.
- מ' שילה, המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה, 1917-1926, ירושלים 2013.
- מ' שילה, חוות הלימוד של המשרד הארץ ישראלי, 1908-1914, עבודת מאסטר, האוניברסיטה העברית 1976.
- מ' שילה, "חוות הפועלות בכנרת 1911-1917, כפתרון לבעיית הפועלות בעלייה השנייה", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב 2007, עמ' 137-180.
- מ' שילה, "לדמותה של האישה בעלייה השנייה: האזרחית", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב 2007, עמ' 193-216.
- שורץ, היחידה הרפואית
- שחורי-רובין, ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן
- שחורי-רובין, ד"ר הלנה כגן שחורי-רובין, מיילדות עבריות
- שילה, דימוי כפול
- שילה, הזהות המשתנה
- שילה, העבריייה החדשה
- שילה, הקול הנשי
- שילה, המאבק
- שילה, חוות הלימוד
- שילה, חוות הפועלות
- שילה, לדמותה של האישה

- שילה, מבט מגדרי
 מ' שילה, "מבט מגדרי לפי סיפורי חנה טרגר", בתוך:
 אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב 2007,
 עמ' 65-100.
- שילה, נסיכה
 מ' שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב
 הישן בירושלים 1854-1914, ירושלים תשס"ב.
- שילה, ניסיונות בהתיישבות
 מ' שילה, ניסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי
 1908-1914, ירושלים תשמ"ח.
- שילה, עובדת או חברה
 מ' שילה, "האישה – האם 'עובדת' או 'חברה' במפעל
 התחייה?", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות,
 תל אביב 2007, עמ' 36-64.
- שילה, פרדוקסים
 מ' שילה, "פרדוקסים של מגדר: המאבק למען זכות הבחירה
 של האישה ביישוב (1917-1926)", מדעי היהדות 49
 (תשע"ג), עמ' 193-219.
- שילה, פרטי כציבורי
 מ' שילה, "פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות
 אוטוביוגרפיה", בתוך: אתגר המיגדר: נשים בעליות
 הראשונות, תל אביב 2007, עמ' 101-133.
- שלמון,
 החינוך האשכנזי
 שמעוני, עשר שנים
 שפירא, גולדה
 י' שלמון, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין
 'ישן' ל'חדש' (1840-1906)", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 282-304.
 ש' שמעוני, עשר שנים: אהבת דוד ודינה, ירושלים תשס"ב.
 א' שפירא, "גולדה – נשים ופמיניזם", ישראל 3 (2003),
 עמ' 57-69.

